

Research Paper

Esotericism and Literalism in the Interpretation of the Verse of I'tiṣām: An Analysis of Two Conflicting Exegetical Traditions

Reza Molazadeh Yamchi^{*1}

¹ Postdoctoral Researcher, Quranic and Hadith Studies, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

10.22080/qhs.2025.5867

Received:

April 6, 2025

Accepted:

July 16, 2025

Available online:

September 10, 2025

Extended Abstract

1. Problem Statement and Research Objectives

Verse 103 of Surah Āl 'Imrān (وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا) stands as one of the most fundamental texts in the Holy Qur'an, explicitly calling for **Islamic unity** and freedom from disunity (**Tafarruq**). This verse introduces the core concept of "I'tiṣām bi-Ḥabl Allāh" (holding fast to the Rope of God) as the essential mechanism for achieving this unity. However, this very foundational concept, *Ḥabl Allāh*, has ironically become the focal point of a deep-seated conflict within the history of Islamic exegesis. Throughout history,

exegetes from both major schools (Sunni and Shi'a) have gravitated toward two distinct general exegetical traditions in identifying the precise meaning and application of the verse: one tradition applies *Ḥabl Allāh* to **universal and textual concepts** (such as the Qur'an or Islam) or **institutional ones** (such as the *Jamā'ah* or community), while the other tradition applies it to **personified, infallible, and living referents** (such as the **Wilāyah** of the Ahl al-Bayt).

This research goes beyond a mere descriptive account of divergent opinions, seeking instead to **explore the methodological roots** and **theological foundations** of this profound conflict. The primary

*Corresponding Author: Reza Molazadeh Yamchi

Address: Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

Email: reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir

objective of the study is a comparative and content-based analysis of the two exegetical traditions: “**Literalism (Zāhirgarā’i)**” and “**Esotericism (Ta’wīl-garā’i)**” in interpreting the Verse of *I’tiṣām*. The core question of the research is: Based on which epistemological principles have these two traditions arrived at two contradictory conclusions regarding the interpretation of *Ḥabl Allāh*, and how does the mechanism of inference operate within each to justify its perspective?

2. Research Methodology

The current research is fundamental in nature and employs a **qualitative content analysis** approach within a **comparative-analytical** methodology. Key and foundational *Tafsīr* works from both schools (such as *Jāmi’ al-Bayān*, *Al-Tafsīr al-Kabīr* from the Sunni tradition, and *Al-Tibyān*, *Majma’ al-Bayān*, *Al-Mīzān* from the Shi’a tradition) have been subjected to in-depth scrutiny to identify the pattern of inference governing each tradition. This method allows the focus to shift from merely discussing the referent (*Miṣdāq*) to analyzing the overriding pattern of interpretation and justification that characterizes the thought of the exegetes.

3. Findings and Detailed Discussion

The research findings indicate that the difference in interpreting the verse is a manifestation of two distinct approaches regarding the issue of **Religious Authority (Marja’iyyat Dīnī)**:

The Literalistic Exegetical Tradition (The Sunni Approach)

This tradition, predominantly evident in Sunni exegeses, relies on the pattern of **Literalism (Zāhirgarā’i)** in understanding the religious text. The intellectual foundations and mechanisms of inference for this approach are as follows:

- **Primacy of the Salaf and Exoteric Meanings:** This viewpoint emphasizes the originality of the understanding of the **Pious Predecessors (Salaf Ṣāliḥ)** and adherence to the **exoteric meaning (Zāhir)** of the text, approaching any form of **Ta’wīl** (esoteric interpretation) that deviates from the primary lexical meaning with caution or even rejection.
- **Textual and Institutional Authority:** In this approach, religious authority is centered on **textual, general, and institutional** concepts. The exegete seeks *Ḥabl Allāh* in referents that have a **social and public** dimension, capable of averting the danger of disunity within the Islamic community.
- **Mechanism of Inference:** This tradition interprets the verse by relying on: a) **General and absolute traditions** (such as narrations indicating the necessity of holding fast to the Qur’an), b) **Sayings of the Companions and Successors** (as primary references for understanding), and c) the principle of “**The necessity of adhering to the Community (Wujūb Luzūm al-Jamā’ah)**”.
- **Final Interpretation:** The outcome of this approach is the interpretation of *Ḥabl Allāh* as concepts such as the **Holy Qur’an, the Religion of Islam, the Covenant of God, or the Muslim Community**. These are impersonal and non-infallible referents, considered

guarantors of the *Ummah's* socio-political unity.

4. The Esoteric Exegetical Tradition (The Shi'a Approach)

This tradition, prominent in Twelver Shi'a exegesis, is based on the pattern of **Esotericism (Ta'wīl-garā'i)** in understanding the verse. The intellectual foundations and mechanisms of inference for this approach can be summarized as follows:

- **Primacy of Guardianship and Infallible Authority:** The foundation of this approach rests on the theological principle of the **Imamate**. Accordingly, *Ḥabl Allāh* is a concept that requires a **living, infallible, and Divinely designated authority** for the **inner interpretation (Ta'wīl Bāṭinī)** of the text to prevent deviation.
- **Mechanism of Inference:** This tradition relies on: a) **Specific and explanatory traditions (Mufasssīr)** from the Ahl al-Bayt (a.s.) which explicitly interpret *Ḥabl Allāh* as **Wilāyah (Guardianship)**, b) Appealing to **rational evidence** such as the **necessity of infallibility (Iṣmah)** for the authority of *I'tiṣām* (due to the absolute guarantee against disunity), and c) considering the verse as an **esoteric**

interpretation (Ta'wīl) and inner meaning (*Bāṭin*).

- **Final Interpretation:** The outcome of this approach is the interpretation of *Ḥabl Allāh* as the referent of the **Guardianship and Imamate of the Imams of the Ahl al-Bayt (a.s.)**. This referent is **personal, infallible, and Divine**, guaranteeing **doctrinal inner unity**. In this view, the "Qur'an" itself is conditional upon this "Wilāyah."

5. Conclusion

The present research concludes that the conflict in understanding the Verse of *I'tiṣām* is not merely a difference in identifying a specific referent; rather, it reflects a deeper tension between two different patterns in **religious epistemology** and the **theory of authority**. The Literalistic tradition adheres to a **textual/social** authority, while the Esoteric tradition adheres to a **personal/infallible** authority. These two traditions ultimately outline two different functions for the verse: one seeks **socio-political unity** through general, exoteric meanings, and the other seeks **doctrinal inner unity** through specific *Ta'wīl* and adherence to the divinely appointed Imam. Paradoxically, the Verse of *I'tiṣām*, whose ultimate purpose is to call for unity, has itself become a mirror reflecting a profound intellectual division due to divergent exegetical methodologies.

References

Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn. (1390 AH). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Mu'assasat al-A'lāmī lil-Maṭbū'āt.

Fakhr al-Rāzī, Muḥammad ibn 'Umar. (1420 AH). *Al-Tafsīr al-Kabīr*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.

Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥasan. (1993 CE). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Tehran: Nāṣir Khusraw. (معادل ۱۳۷۲ ش)

Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1412 AH). *Jāmi' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Ma'rifah.

Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.

Furāt ibn Ibrāhīm al-Kūfī. (1410 AH). *Tafsīr Furāt al-Kūfī*. Tehran: Wizārat al-Thaqāfah wa al-Irshād al-Islāmī.

Qāsimī, Jamāl al-Dīn. (1418 AH). *Tafsīr al-Qāsimī* (or *Maḥāsīn al-Ta'wīl*). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.

Faḍl Allāh, Muḥammad Ḥusayn. (1419 AH). *Min Waḥy al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Malāk.

Ṣādiqī Tehrānī, Muḥammad. (1406 AH). *Al-Furqān fī Tafsīr al-Qur'ān bi-al-Qur'ān wa al-Sunnah*. Qom: Farhang-i Islāmī.

'Ayyāshī, Muḥammad ibn Mas'ūd. (1380 AH). *Al-Tafsīr (Tafsīr al-'Ayyāshī)*. Tehran: Maktabat al-'Ilmiyyat al-Islāmiyyah.

علمی

تأویل‌گرایی و ظاهرگرایی در فهم آیه اعتصام: واکاوی دو سنت تفسیری متعارض

رضا ملازاده یامچی^{*۱}

^۱ پژوهشگر پسا دکتري، علوم قرآن و حديث، دانشکده الهيات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ايران. ایمیل: reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir

doi 10.22080/qhs.2025.5867

چکیده

آیه ۱۰۳ سوره آل عمران، با دعوت به «اعتصام»، یکی از مبانی وحدت اسلامی را مطرح می‌کند، اما همین دعوت به یکی از کانون‌های اصلی تعارض روش‌شناختی در تاریخ تفسیر بدل شده است. این پژوهش با عبور از گزارش صرف آراء، به واکاوی ریشه‌های این تعارض می‌پردازد و با روش تحلیل تطبیقی، دو «سنت تفسیری» متعارض، یعنی «ظاهرگرایی» و «تأویل‌گرایی»، را در فهم این آیه می‌کاود. یافته‌ها نشان می‌دهد که سنت تفسیری اهل سنت، مبتنی بر رویکردی «ظاهرگرا» است که با اتکا به حجیت فهم سلف و استناد به ظواهر، روایات عام و اقوال صحابه، آیه اعتصام را به مفاهیمی غیرشخصی و متنی همچون «قرآن» یا نهادینه مانند «جماعت» تفسیر می‌کند. در مقابل، سنت تفسیری شیعه برآمده از رویکردی «تأویل‌گرا» است که بر اصل کلامی امامت استوار بوده و با محوریت بخشیدن به روایات خاص اهل بیت (ع) به‌عنوان کلید فهم باطن آیه، آن را به یک مرجعیت مشخص، زنده و منصوص، یعنی «ولایت ائمه اطهار (ع)»، تأویل می‌کند. این پژوهش استنتاج می‌کند که تقابل میان «ظاهرگرایی» و «تأویل‌گرایی»، ریشه در دو الگوی بنیادین و متعارض برای استمرار مرجعیت دینی پس از پیامبر (ص) دارد: الگوی استوار بر «میراث متنی-اجتماعی» و دیگری مبتنی بر «مرجعیت شخصی-الهی».

تاریخ دریافت:

۱۷ فروردین ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۲۵ تیر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۹ شهریور ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

آیه اعتصام؛ تأویل‌گرایی؛
ظاهرگرایی؛ حبل‌الله؛ ولایت؛
جماعت؛ تفسیر تطبیقی

* نویسنده مسئول: رضا ملازاده یامچی

آدرس: دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

ایمیل: reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir

۱ مقدمه

۱/۱ طرح مسأله

آیه ۱۰۳ سوره آل عمران، «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا»، به عنوان یکی از کلیدی ترین متون قرآنی برای دعوت به وحدت اسلامی شناخته می شود. واژه محوری این آیه، یعنی «اعتصام»، از ریشه «ع-ص-م» به معنای «حفظ» و «نگهداری» است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲: ۳۹۹). اعتصام به چیزی، به معنای «تمسک جستن به آن برای حفظ و مصونیت از خطر» است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ۵۷۴). بنابراین، اعتصام به «حبل الله»، به مفهوم پناه بردن به ریسمان الهی برای نجات از تفرقه و پراکندگی است.

با این حال، علی رغم وضوح ظاهری و هدف غایی آیه در دعوت به اتحاد، کلیدواژه محوری آن، «حبل الله» (ریسمان الهی)، به یکی از چالش برانگیزترین و مناقشه آمیزترین مفاهیم در تاریخ تفسیر فریقین (شیعه و اهل سنت) بدل شده است. این واژه که به عنوان محور اعتصام و یگانه راه نجات از تفرقه معرفی می شود، در عمل به نقطه ای کانونی برای تبلور مبانی کلامی و روش شناختی متمایز دو مکتب تبدیل گشته است.

بررسی اولیه تفاسیر نشان می دهد که معنای «حبل الله» در یک طیف گسترده از مفاهیم عام تا مصادیق خاص در نوسان است. در بخش بزرگی از میراث تفسیری اهل سنت، «حبل» به مفاهیمی فراگیر و کلی همچون «قرآن»، «دین اسلام»، «عهد الهی»، «جماعت مسلمانان» و «اخلاص در توحید» تأویل شده است (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۸: ۳۱۱). در مقابل، در کانون تفاسیر و روایات شیعی، «حبل الله» به نحوی بارز و انحصاری بر مصادیق مشخص و انسانی، یعنی «ولایت امیرالمؤمنین علی (ع)» و «ائمه اهل بیت (ع)» تطبیق داده شده است (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۱: ۱۹۴؛ فرات کوفی، ۱۴۱۰ق: ۹۰).

این پژوهش بر این فرضیه استوار است که این اختلاف تفسیری، فراتر از یک مناقشه ساده در «مصادیقایی» است؛ بلکه ریشه در سازوکارهای رویکرد تفسیری و مبانی روش شناختی عمیقاً متمایزی دارد که در قلب دو نظام فکری شیعه و سنی نهفته است. نوآوری و ضرورت این تحقیق در گذار آن از سطح «گزارش توصیفی» آراء تفسیری به «تحلیل ریشه شناختی» اختلاف ها نهفته است. غالب پژوهش های موجود در این حوزه، به ذکر و دسته بندی اقوال مفسران بسنده کرده اند، اما از پاسخ به پرسش های بنیادین «چگونگی» و «چرایی» شکل گیری این تفاسیر متمایز عاجز می مانند. این تحقیق با بررسی این روش های استنباطی، از جمله وزن و اعتبار «قول صحابی» در برابر «حدیث خاص اهل بیت (ع)»، و نقش پیش فرض های کلامی در مورد منابع مشروعیت دینی پس از پیامبر (ص)، نشان خواهد داد که مسأله «حبل الله» صرفاً یک اختلاف تفسیری نیست، بلکه تبلور دو الگو متفاوت در معرفت شناسی دینی و ساختار اندیشه کلامی است.

۱/۲ پرسش های پژوهش

این پژوهش با رویکردی تحلیلی-تطبیقی، در پی پاسخ به این پرسش هاست:

- **اولاً،** مبانی و سازوکارهای رویکرد تفسیری کدامند که تفاسیر فریقین را در تبیین مفهوم «حبل الله» به دو رویکرد کلان «ولایت محور» و «جماعت محور» سوق داده اند؟
- **ثانیاً،** منابع استنادی و روش های استدلالی هریک از این دو رویکرد (ولایت محور و جماعت محور) چیست و کدام مبانی کلامی پیشینی در باب مرجعیت دینی، به ترجیح این سازوکارها در هر مکتب منجر شده است؟

۱/۳ روش تحقیق و مروری بر پیشینه

این تحقیق با اتکا بر روش شناسی تحلیل محتوای کیفی و تحلیل تطبیقی سامان یافته است. در این

این پژوهش ضمن اذعان به این دسته‌بندی‌ها، از سطح توصیف فراتر رفته و هدف اصلی خود را تحلیل چرایی و چگونگی شکل‌گیری این تفاسیر، از طریق بررسی روش‌های استنباطی و مبانی کلامی حاکم بر هر دیدگاه، قرار می‌دهد.

اخیراً مقاله‌ای با عنوان «جایگاه امامت در آیه اعتصام با تکیه بر معنای حبل‌الله» توسط محمد خادمی (فصل‌نامه امامت‌پژوهی، ۱۳۹۱) به نگارش درآمده است.

تمرکز این مقاله نیز در سنت تفسیر مصداق‌محور قرار دارد و به دنبال شناخت جایگاه امامت اهل بیت با رویکرد آیه اعتصام است. نویسنده با تکیه بر معناشناسی لغوی و اصطلاحی واژه «حبل‌الله» و جمع‌آوری روایات فریقین، به اثبات می‌رساند که مصداق تام و جامع «حبل‌الله»، اهل بیت (ع) هستند. همچنین با استناد به حدیث ثقلین و قرینه عقلی عصمت نتیجه می‌گیرد که تحقق تمسک به قرآن (به‌عنوان یکی از مصادیق) تنها در گرو اعتصام مطلق به ائمه اطهار (ع) صورت می‌پذیرد و این تنها راه تحقق عدم تفرقه است.

۱،۳،۱ وجه تمایز با پژوهش حاضر

این پژوهش ضمن تأیید نتایج مقالاتی چون مقاله خادمی در مصداق‌شناسی ولایت ائمه به‌عنوان «حبل‌الله»، از سطح گزارش و اثبات مصداق فراتر می‌رود.

تفاوت اصلی در هدف و روش تحقیق است:

چارچوب، با بررسی جامع و مقایسه‌ای گزیده‌ای از تفاسیر کلیدی فریقین، به بررسی مبانی، منابع و سازوکارهای استنباطی هر دو رویکرد «ولایت‌محور» و «جماعت‌محور» پرداخته می‌شود. مروری بر پیشینه بحث نشان می‌دهد که تفاسیر «حبل‌الله» به‌طور عمده در دو طیف کلی قرار می‌گیرند:

۱. تفاسیر کلان‌نگر (رویکرد اهل سنت): این دسته، «حبل‌الله» را به مفاهیمی عام و کلی همچون «قرآن کریم»، «دین اسلام»، «عهد الهی» و «جماعت مسلمانان» ارجاع می‌دهند. این رویکرد به‌طور گسترده به احادیث نبوی (مانند حدیث منسوب به ابوسعید خدری) و اقوال صحابه (به‌ویژه عبدالله بن مسعود) استناد می‌کند (طبری، ۱۴۱۲ ق، ۴: ۲۱؛ ماوردی، بی‌تا، ۱: ۴۱۳؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۲۳۵).

۲. تفاسیر مصداق‌محور (رویکرد شیعی): این دیدگاه، «حبل‌الله» را به نحوی صریح و انحصاری بر مصادیق مشخصی مانند «ولایت امیرالمؤمنین علی (ع)» و «ائمه اهل بیت (ع)» تطبیق می‌دهد. مبنای این رویکرد، استناد به روایات خاص از پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) است که آنان را به‌عنوان ریسمان الهی و محور نجات و وحدت معرفی کرده‌اند (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۱: ۱۹۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۲: ۸۰۵؛ فرات کوفی، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۹۰).

ویژگی	مقاله آقای خادمی (جایگاه امامت...)	پژوهش حاضر (تأویل‌گرایی و ظاهرگرایی...)	
هدف اصلی		مصدق‌شناسی و اثبات مرجعیت ولایت اهل بیت(ع) از طریق آیات و روایات	تحلیل ریشه‌شناختی و تطبیق روش‌شناسی دو سنت تفسیری (ظاهرگرا و تأویل‌گرا)
پرسش کانونی	«حبل‌الله» چیست و مصدق آن کدام است؟	چرا و چگونه دو رویکرد متفاوت در تفسیر «حبل‌الله» شکل گرفته‌اند؟	

۲/۱ نقطه عزیمت مشترک: تحلیل

لغوی و استعاری آیه

پایه و اساس فهم آیه، درک معنای لغوی و ابعاد استعاری واژه «حبل» است. «حبل» در زبان عربی، در معنای اصلی خود به ریسمان و طناب اشاره دارد، اما گستره کاربرد آن در کلام عرب، به‌ویژه در ساختار استعاری، بسیار فراتر می‌رود. مفسران و لغت‌شناسان تأکید دارند که «حبل» به‌صورت مجازی بر هر «سبب» یا واسطه‌ای که امری را به امر دیگر متصل می‌کند و وسیله‌ای برای رسیدن به یک مقصود است، اطلاق می‌شود (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱). بر اساس این، مفاهیمی چون «عهد»، «پیمان» و «امان» نیز در ادبیات عرب «حبل» نامیده می‌شوند؛ زیرا این امور نیز اسبابی برای اتصال و ایجاد امنیت و رفع هراس میان افراد یا قبایل بوده‌اند؛ چنانکه در اشعار کهن عربی، ازجمله شعر اعشی، این کاربرد به‌وضوح دیده می‌شود (ابن عطیه، ۱۴۲۲ق، ج ۱: ۴۸۳؛ شریف الرضی، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۱۲۴).

قدرت این استعاره در تصویری نهفته است که در ذهن مخاطب ایجاد می‌کند: تصویر نجات از یک خطر قریب‌الوقوع. مفسران این وجه شبه را به زیبایی تبیین کرده‌اند. چنگ‌زدن به «حبل‌الله» همانند تمسک فردی است که در قعر چاهی عمیق یا در معرض غرق‌شدن در دریایی متلاطم قرار گرفته

بنابراین، درحالی‌که پژوهش‌های پیشین (مانند مقاله خادمی) به دنبال اثبات حقانیت یک مصداق خاص (ولایت) بوده‌اند، پژوهش حاضر با هدف تحلیل چرایی و چگونگی شکل‌گیری این تفاسیر، از طریق بررسی روش‌های استنباطی و مبانی کلامی حاکم بر هر دیدگاه، بر وجه روش‌شناختی تمرکز دارد و می‌کوشد تا نشان دهد مسأله «حبل‌الله» صرفاً یک اختلاف در مصداق نیست، بلکه تبلور دو الگوی متفاوت در معرفت‌شناسی دینی است.

۲ آیه اعتصام به مثابه میدان

نزاع تفسیری

برای کالبدشکافی دقیق دو رویکرد تفسیری «ولایت‌محور» و «جماعت‌محور»، ضروری است که در گام نخست، به تحلیل لایه‌های معنایی و بنیادهای نظری کلیدواژه کانونی این بحث، یعنی «حبل‌الله»، پرداخته شود. فهم اینکه واژه «حبل» چگونه از معنای لغوی خود فراتر رفته و به یک استعاره دینی غنی و چندوجهی بدل شده است، مدخلی ضروری برای درک منطق حاکم بر تفاسیر گوناگون است. این بخش به ریشه‌یابی این مفهوم در بستر زبان و استعاره‌های تفسیری می‌پردازد.

ضامن هویت جمعی و وحدت کلمه مسلمانان است. این هرمنوتیک در سه سازوکار روش‌شناختی مشخص و در هم تنیده تبلور می‌یابد: نخست، محوریت بخشیدن به قرآن به‌عنوان نص مطلق؛ دوم، استناد به قول صحابه و مفهوم جماعت به‌عنوان تجلی عملی دین و سوم، ارجاع به مفاهیم کلی و انتزاعی دین.

۳/۱ استناد به ظواهر و نصوص عام:

قرآن به‌مثابه مرجعیت متنی

در کانون هرمنوتیک جماعت، تفسیر «حبل‌الله» به «قرآن کریم» قرار دارد. این دیدگاه که از گسترده‌ترین و مقبول‌ترین تفاسیر در میان اهل سنت است، بر این مبنا استوار است که قرآن به‌عنوان کلام مستقیم و لایتغیر الهی، قطعی‌ترین، در دسترس‌ترین و جامع‌ترین منبع هدایت برای کل مسلمانان پس از پیامبر(ص) است. مفسران برجسته‌ای از متقدمین همچون قتاده و سدی، به‌صراحت این مصداق را ذکر کرده‌اند (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱؛ طوسی، بی‌تا، ج ۲: ۵۴۵).

سازوکار استدلالی اصلی برای اثبات این دیدگاه، استناد به گروهی از روایات نبوی است که دارای مضمونی عام و فراگیر هستند. مهم‌ترین این روایات، حدیثی است که از طرق مختلف از پیامبر اکرم(ص) نقل شده و ایشان فرموده‌اند: «کتاب الله هو حبل الله الممدود من السماء الى الارض» (کتاب خدا، همان ریسمان خداوند است که از آسمان به سوی زمین کشیده شده است). این روایت که توسط ابوسعید خدری و دیگران نقل شده، به دلیل دلالت صریح و بی‌واسطه‌اش، به‌عنوان شاهدی قاطع برای این تفسیر تلقی می‌شود (ماوردی، بی‌تا، ج ۱: ۴۱۳؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۲۳۵). فخر رازی و زمخشری نیز به روایتی دیگر استناد می‌کنند که در آن، پیامبر(ص) در پاسخ به این پرسش که راه خروج از فتنه‌های آینده چیست، به «کتاب‌الله» اشاره کرده و آن را «حبل‌الله المتین» (ریسمان استوار خدا) خوانده‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۸: ۳۱۱؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۳۹۴).

و تنها راه نجاتش، چنگ انداختن به طنابی است که از بالا به سوی او آویخته شده است (شریف الرضی، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۱۲۴؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱: ۲۳۴). فخر رازی این تمثیل را به شیوه‌ای دقیق‌تر بیان می‌کند: راه حق، مسیری باریک و لغزنده است و انسان همواره در معرض خطر انحراف و سقوط از آن قرار دارد. «حبل‌الله» همانند ریسمان استواری است که در امتداد این مسیر صعب‌العبور کشیده شده و تمسک به آن، سالک را از لغزش و هلاکت ایمن می‌دارد (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۸: ۳۱۱).

بنابراین، «اعتصام بحبل‌الله» یک کنش وجودی برای رهایی از مهلکه است. خداوند با به کار بردن این استعاره، دین، کتاب و عهد خود را به مثابه تنها ریسمان نجاتی معرفی می‌کند که بشر را از ورطه جهل، تفرقه و شرک که همان «شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ» (پرتگاه گودالی از آتش) است، رهایی می‌بخشد و به ساحل امن وحدت و هدایت می‌رساند (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱؛ بقاعی، ۱۴۲۷ق، ج ۲: ۱۳۱). این وجه استعاری، نقطه عزیمت مشترک تمامی تفاسیر است، اما اینکه مصداق واقعی این ریسمان نجات‌بخش چیست، سرآغاز شکل‌گیری رویکردهای تفسیری متمایز می‌شود.

۳ سنت ظاهرگرا: تحلیل روش‌شناختی تفاسیر اهل سنت

رویکرد تفسیری اهل سنت در قبال مفهوم «حبل‌الله»، در کلیت خود، ذیل پارادایمی قابل تعریف است که می‌توان آن را «هرمنوتیک جماعت» نامید. جوهر این پارادایم، گرایش به سوی تفاسیری است که بر مفاهیم عام، فراگیر و غیرشخصی استوار بوده و مرجعیت دینی را در اموری جست‌وجو می‌کند که برای کل امت اسلامی (الجماعة) به‌صورت یکسان قابل دسترس و ملاک عمل باشد. این رویکرد، «ریسمان الهی» را نه در یک شخص یا خاندانی خاص، بلکه در اصول و منابع بنیادینی می‌یابد که

می‌شود و آن، چیزی جز لزوم همراهی با جماعت و اطاعت از نظم حاکم بر آن نیست. این منطق در کلام مشهور منسوب به ابن مسعود به اوج خود می‌رسد: «بر شما باد به طاعت و جماعت، که آن دو، همان حبل الله هستند که خداوند به آن امر کرده است» (ابن عطیه، ۱۴۲۲ق، ج ۱: ۴۸۳). در این نگاه، ریسمان الهی دیگر صرفاً یک متن (قرآن) یا یک دین (اسلام) نیست، بلکه یک «نهاد» زنده و پویاست که مسلمانان با پیوستن به آن، از پراکندگی و نزاع در امان می‌مانند.

این تفسیر، ابعاد کلامی-سیاسی عمیقی را در خود نهفته دارد. با تعریف «حبل الله» به عنوان «جماعت»، وحدت و انسجام سیاسی به یک فریضه دینی و شرط اصلی اعتصام به دین تبدیل می‌شود. این دیدگاه، به ویژه با توجه به فتنه‌ها و اختلافات داخلی که جامعه اسلامی در دهه‌های نخست با آن روبه‌رو بود، یک مبنای نظری قدرتمند برای نفی هرگونه خروج از جماعت و تأکید بر ضرورت حفظ یکپارچگی امت فراهم می‌آورد. این ایده در عبارت تکان‌دهنده دیگری از ابن مسعود تبلور یافته است: «همانا آنچه شما در جماعت و طاعت ناخوشایند می‌دارید، از آنچه در تفرقه دوست می‌دارید، بهتر است» (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱).

بنابراین، روش تفسیری حاکم در اینجا، اعتبار بخشیدن به فهم و تفسیر نسلی است که به طور مستقیم شاهد نزول وحی بوده و با مسائل نوپدید جامعه اسلامی دست و پنجه نرم کرده‌اند. «قول صحابی» در این مکتب، نه به عنوان یک نظر شخصی، بلکه به مثابه یک تفسیر معتبر که ریشه در فهم عمیق از دین و مصالح امت دارد، عمل می‌کند. در نتیجه، «حبل الله» به یک مفهوم اجتماعی و کارکردی تبدیل می‌شود که هدف غایی آن، حفظ کیان امت از طریق اتحاد و پرهیز از تفرقه است؛ اصلی که با روح حاکم بر کلام اهل سنت در باب حکومت و جامعه کاملاً هم‌سوست.

تحلیل این روش استنادی نشان می‌دهد که جذابیت این روایات برای هرمنوتیک جماعت، در خصلت «غیرشخصی» و «عمومی» بودن آن‌هاست. قرآن به عنوان «حبل الله»، یک مرجع متنی، ثابت و در دسترس همگان است و تمسک به آن نیازمند هیچ واسطه خاص یا تعلق به نسب و خاندان ویژه‌ای نیست. این تفسیر، با مبنای کلامی اهل سنت که بر محوریت کتاب و سنت در کنار اجماع امت تأکید دارد، کاملاً سازگار است. ریسمان الهی در این نگاه، ریسمانی متنی و معرفتی است که هر مسلمانی در هر زمان و مکان می‌تواند به آن چنگ زند و از این طریق، هویت دینی و جمعی خود را در پیوند با کل امت حفظ نماید. این رویکرد، بنیان تفاسیری را تشکیل می‌دهد که در ادامه به مفاهیمی چون «دین اسلام» و «عهد الهی» نیز تسری می‌یابد؛ زیرا این مفاهیم نیز در نهایت، محتوای اصلی و پیام محوری قرآن کریم هستند (ابن زید، به نقل از طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۲: ۳۱).

۳/۲ مرجعیت فهم سلف: جماعت‌گرایی به‌مثابه یک اصل تفسیری

بعد دیگری از هرمنوتیک جماعت، در تفسیری تجسم می‌یابد که «حبل الله» را از یک مفهوم متنی یا انتزاعی فراتر برده و آن را معادل یک واقعیت اجتماعی-سیاسی، یعنی «الجماعة» (جماعت مسلمانان)، تعریف می‌کند. این دیدگاه که به طور مشخص و مکرر به صحابی بزرگ، عبدالله بن مسعود، نسبت داده شده، نشان‌دهنده یک سازوکار تفسیری مهم در مکتب اهل سنت است که مرجعیت را به بدنه اجتماعی امت و ساختار سیاسی آن پیوند می‌زند (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲ق، ج ۱: ۴۸۳).

سازوکار استدلالی در اینجا بر دو پایه استوار است: نخست، حجیت «قول صحابی» به عنوان یک منبع معتبر برای فهم مقاصد وحی و دوم، قرائت منسجم آیه که در آن، امر به اعتصام بلافاصله با نهی از تفرقه همراه شده است. بر اساس این قرائت، «حبل الله» همان چیزی است که مانع تفرقه

۳/۳ گرایش به مفاهیم کلی: تفاسیر

انتزاعی و غیرشخصی

سومین سازوکار روش‌شناختی در هرمنوتیک جماعت، گرایش به تفسیر «حبل‌الله» از طریق مفاهیم کلی، انتزاعی و بنیادین دین است. این رویکرد، ریسمان الهی را نه در یک متن مشخص (قرآن) و نه در یک نهاد اجتماعی (جماعت)، بلکه در خودِ جوهر و حقیقت دین، یعنی «عهد الهی»، «دین اسلام» و «اخلاص در توحید» جست‌وجو می‌کند. این روش، با انتزاعی‌سازی مفهوم، آن را به یک اصل ایمانی فراگیر تبدیل می‌کند که شالوده وحدت کل امت را تشکیل می‌دهد.

مفسران متقدمی همچون مجاهد، قتاده و عطاء، «حبل‌الله» را به «عهدالله» (پیمان خدا) تفسیر کرده‌اند (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱). این تفسیر بر این پایه استوار است که «حبل» در زبان عرب، به معنای عهد و امان نیز به کار می‌رود؛ زیرا همان‌گونه که ریسمان فیزیکی وسیله نجات از هلاکت است، عهد و پیمان نیز سبب امنیت و رهایی از ترس و بی‌ثباتی می‌شود (شریف الرضی، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۱۲۴). در این نگاه، چنگ‌زدن به ریسمان الهی به معنای پایبندی به همان میثاق ازیلی است که خداوند با بندگان خود بسته و در قالب دین و شریعت، آن را تجدید نموده است. این پیمان، یک حقیقت غیرشخصی و یک رابطه مستقیم میان هر فرد با خداوند است که تمام مؤمنان را در ذیل یک تعهد مشترک گرد هم می‌آورد.

گروهی دیگر از مفسران، گامی فراتر نهاده و «حبل‌الله» را معادل «دین‌الله» یا به‌طور مشخص «اسلام» دانسته‌اند. این دیدگاه که از ابن زید و دیگران نقل شده، دامنه مفهوم را به کل ساختار دین تسری می‌دهد (ماوردی، بی‌تا، ج ۱: ۴۱۳؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱). در این رویکرد، ریسمان نجات‌بخش، خودِ نظام اعتقادی، اخلاقی و شریعت اسلام است که خداوند برای هدایت بشر نازل کرده است. این تفسیر، با روح کلی حاکم بر هرمنوتیک جماعت کاملاً سازگار است؛ زیرا اسلام به‌عنوان یک

کل منسجم، متعلق به تمام امت بوده و عامل اصلی هویت‌بخشی و انسجام آنان است.

در انتزاعی‌ترین سطح این رویکرد تفسیری، دیدگاه ابوالعالیه قرار دارد که «حبل‌الله» را به «اخلاص در توحید» تفسیر می‌کند (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱؛ ماوردی، بی‌تا، ج ۱: ۴۱۳). این تفسیر، به عمیق‌ترین و بنیادی‌ترین اصل دین، یعنی یگانه‌پرستی، اشاره دارد. از این منظر، ریسمان وحدت و نجات، نه در ظواهر و فروع، بلکه در خالص کردن ایمان به خدای یکتا و پرهیز از هرگونه شرک نهفته است. این نگاه، تمامی مؤمنان را، فارغ از هرگونه تفاوت، حول یک محور اعتقادی واحد و خدشه‌ناپذیر گرد می‌آورد.

تحلیل این سازوکار نشان می‌دهد که گرایش به تفاسیر انتزاعی-مفهومی، یک راهبرد هرمنوتیکی برای عام‌سازی و جهان‌شمول کردن مفهوم «حبل‌الله» است. با تعریف ریسمان الهی به مثابه «عهد»، «دین» یا «توحید»، مرجعیت وحدت‌بخش از هرگونه تعیین تاریخی و شخصی‌سازی فاصله گرفته و به یک اصل ایمانی مشترک و غیرقابل مناقشه تبدیل می‌شود. این روش، با مبانی کلامی اهل سنت که بر اصول کلی و مشترک ایمانی به‌عنوان پایه وحدت امت تأکید دارد، هم‌خوانی کامل داشته و زمینه را برای شکل‌گیری یک هویت جمعی فراگیر، مبتنی بر باورهای بنیادین مشترک، فراهم می‌سازد.

۴ سنت تأویل‌گرا: تحلیل

روش‌شناختی تفاسیر شیعه

در نقطه مقابل هرمنوتیک جماعت‌محور، رویکرد تفسیری شیعه در ذیل پارادایمی سامان می‌یابد که می‌توان آن را «هرمنوتیک ولایت» نامید. این پارادایم، در جوهر خود، بر این اصل استوار است که «حبل‌الله» به‌عنوان تنها ریسمان نجات‌بخش از تفرقه و ضلالت، نمی‌تواند یک مفهوم انتزاعی، یک متن صامت یا یک نهاد اجتماعی مبتنی بر اجماع اکثریت باشد؛ زیرا هر یک از این امور، خود می‌توانند محل اختلاف و تفسیرهای متعارض گردند و در

نتیجه، به جای آنکه رافع تفرقه باشند، به مؤلّد آن بدل شوند. از این رو، این هرمنوتیک، «حبل الله» را در یک مرجعیت زنده، معصوم و منصوص از جانب خداوند جست و جو می‌کند که تجلی عینی هدایت الهی بر روی زمین است. این رویکرد، مفهوم را به مصداق و امر کلی را به وجودی مشخص و متشخص پیوند می‌زند.

۴/۱ گذار از مفهوم به مصداق: تأویل

آیه به مرجعیت متشخص

بنیادی‌ترین سازوکار روش‌شناختی در رویکرد تفسیری ولایت، گذار از تفسیر مفهومی به تفسیر مصداقی و «تشخص‌گرایی» در تبیین «حبل الله» است. در این دیدگاه، ریسمان الهی یک امر صرفاً ذهنی یا متنی نیست که هرکس بتواند قرائت خود را از آن ارائه دهد، بلکه حقیقتی است که در وجودی عینی، قابل شناسایی و قابل تمسک تجلی یافته است. منابع روایی و تفسیری شیعه، به‌طور گسترده و متواتر، این مصداق مشخص را در وجود مقدس امیرالمؤمنین (ع) و سلسله امامان معصوم از خاندان پیامبر (ص) معرفی می‌کنند.

این رویکرد، برخلاف تفاسیر اهل سنت که اغلب به روایات عام استناد می‌کنند، بر روایات خاص و تعیین‌کننده نبوی و احادیث ائمه (ع) تکیه دارد. در منابعی چون تفسیر فرات کوفی و شواهد التنزیل حاکم حسکانی، روایاتی نقل شده که در آن‌ها، پیامبر اکرم (ص) به‌صورت مستقیم و عینی، مصداق «حبل الله» را مشخص می‌کنند. در یکی از این روایات مشهور، هنگامی که یک اعرابی از ایشان در مورد معنای «حبل الله» سؤال می‌کند، پیامبر (ص) دست خود را بر دست علی (ع) زده و می‌فرماید: «به این تمسک جوید که این همان حبل متین (ریسمان استوار) است» (فرات کوفی، ۱۴۱۰: ۹۰؛ حسکانی، ۱۴۱۱: ۱۶۸). این کنش فیزیکی پیامبر (ص)، یعنی اشاره مستقیم به یک شخص، اوج فرآیند تشخص‌گرایی و گذار از مفهوم به مصداق است. در روایت دیگری، پیامبر (ص) به‌صراحت می‌فرماید:

«من پیامبر خدا و علی حبل او (ریسمان او) است» (فرات کوفی، ۱۴۱۰: ۹۰).

از منظر رویکرد تفسیری ولایت‌محور، فرآیند تشخص‌بخشی و گذار از مفهوم به مصداق، یک ضرورت تبیینی و یک استراتژی تبلیغی بنیادین است. این سازوکار، یک مفهوم انتزاعی را به یک مرجعیت زنده و ملموس تبدیل می‌کند. این مصداق‌بخشی نه تنها فرآیند پیروی و تمسک را برای مخاطب عام تسهیل می‌کند، بلکه مهم‌تر از آن، نقش یک مرجعیت تبیینی و اجرایی را در نظام فکری ایفا می‌نماید. در جایی که مفاهیم کلی نظیر «قرآن» یا «دین» می‌توانند محل برداشت‌ها و تفسیرهای متضاد باشند، معرفی یک مرجعیت معصوم و حیّ به‌عنوان مصداق عینی «حبل الله»، به مثابه فصل‌الخطاب عمل کرده و از پراکندگی در فهم و عمل جلوگیری می‌کند. بنابراین، این رویکرد، در هسته خود، با ایجاد یک محوریت فکری و عملی مشخص، پاسخ‌گوی نیاز ذاتی جامعه ایمانی به یک رهبر معین برای حفظ وحدت و جلوگیری از تفرقه‌های احتمالی است.

این روش تفسیری در کلام امامان معصوم (ع) نیز با وضوح کامل ادامه می‌یابد. در تفسیر عیاشی از امام باقر (ع) نقل شده است که «آل محمد (ع) همان حبل الله هستند که خداوند به اعتصام به آن امر فرموده است» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۱۹۴). همچنین، امام کاظم (ع) در پاسخ به سؤالی درباره این آیه، به‌صراحت می‌فرماید: «علی بن ابی طالب (ع) حبل الله المتین است» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۱۹۴). در تفاسیر دیگر نیز، اهل بیت (ع) به‌عنوان «حبل الله» معرفی شده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۲، ۸۰۵؛ حویزی، ۱۴۱۵: ج ۱، ۳۷۷).

اگر در هرمنوتیک جماعت، استناد به روایات عام نبوی و اقوال صحابه، سازوکار اصلی تفسیر را تشکیل می‌دهد، در هرمنوتیک ولایت، این جایگاه به‌طور انحصاری به روایات خاص و تبیین‌گرانه صادرشده از پیامبر (ص) و امامان معصوم (ع) اختصاص دارد. درواقع، اصلی‌ترین و

تعیین‌کننده‌ترین سازوکار روش‌شناختی در تفاسیر شیعه، حجیت مطلق و مرجعیت نهایی کلام معصوم به‌عنوان «مفسر حقیقی» و «تأویل‌کننده باطن» وحی است. از این منظر، فهم معنای عمیق «حبل‌الله» بدون رجوع به بیانات کسانی که خود، مصداق اتم این ریسمان الهی هستند، ناقص و حتی ناممکن است.

منابع روایی و تفسیری شیعه، مشحون از احادیثی است که در آن‌ها، امامان (ع) به‌صراحت و با عباراتی قاطع، خود را به‌عنوان «حبل‌الله» معرفی می‌کنند. این روایات، صرفاً یک گزارش تاریخی نیستند، بلکه یک کنش تفسیری و یک سازوکار هرمنوتیکی فعال برای رمزگشایی از آیه به‌شمار می‌روند. برای نمونه، امام باقر (ع) و امام صادق (ع) در روایات متعددی با عبارتی کوتاه و جامع می‌فرمایند: «نحن حبل‌الله» (ما ریسمان خدا هستیم) (فرات کوفی، ۱۴۱۰ق: ۹۰؛ حسکانی، ۱۴۱۱ق، ج ۱: ۱۷۸). این گزاره که در منابعی چون امالی شیخ طوسی و شواهد التنزیل نیز تکرار شده است (حسکانی، ۱۴۱۱ق، ج ۱: ۱۸۰)، با حذف هرگونه واسطه، میان مفهوم قرآنی «حبل‌الله» و مصداق خارجی آن یعنی «اهل بیت (ع)» یک این‌همانی کامل برقرار می‌کند.

این رویکرد در روایت مشهور منقول از امام کاظم (ع) که می‌فرمایند: «علی بن ابی طالب حبل‌الله المتین» (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۱: ۱۹۴)، به شکلی مشخص‌تر و با ذکر نام، بر مصداق اولیه و اصلی این ریسمان الهی پس از پیامبر (ص) تأکید می‌ورزد. این تعیین مصداق، نشان می‌دهد که در این مکتب فکری، ولایت، یک مفهوم انتزاعی نیست، بلکه در یک سلسله مشخص و تعریف‌شده از امامان تجلی می‌یابد که نخستین آن‌ها، امیرالمؤمنین علی (ع) است.

اوج به‌کارگیری این سازوکار هرمنوتیکی را می‌توان در داستان نمادین و تکرارشونده «اعرابی» مشاهده کرد که در منابع مختلفی چون فرات کوفی و شواهد التنزیل نقل شده است. در این داستان، فردی از پیامبر (ص) در مورد ماهیت «حبل‌الله» که در قرآن

به اعتصام به آن امر شده، سؤال می‌کند. پاسخ پیامبر (ص) یک پاسخ مفهومی یا انتزاعی نیست؛ ایشان با یک کنش فیزیکی و اشاره مستقیم به حضرت علی (ع)، می‌فرمایند: «ولایت هذا» (ولایت این شخص) یا «تمسکوا بهذا» (به این شخص چنگ زنید) (فرات کوفی، ۱۴۱۰ق: ۹۰؛ حسکانی، ۱۴۱۱ق، ج ۱: ۱۶۸). این داستان، درواقع، یک درس هرمنوتیکی است. این روایت نشان می‌دهد که تأویل صحیح آیات قرآن و فهم باطن آن، از طریق رجوع به «شخص معصوم» و تمسک به هدایت او محقق می‌شود.

بنابراین، تحلیل این روش نشان می‌دهد که در تفکر شیعی، رابطه میان «کتاب» و «عترت» یک رابطه طولی و تفسیری است. قرآن، «حبل‌الله» به معنای متن مقدس و قانون اساسی دین است و اهل بیت (ع)، «حبل‌الله» به معنای مفسران معصوم و مجریان امین این قانون هستند. این دو از یکدیگر جدا نیستند و تمسک به یکی بدون دیگری، منجر به فهم ناقص و انحراف از صراط مستقیم می‌گردد. از این رو، استناد به روایات اهل بیت (ع)، نه به‌عنوان یک منبع در کنار سایر منابع، بلکه به‌عنوان سازوکار اصلی و کلید فهم باطن قرآن، سنگ بنای هرمنوتیک ولایت را تشکیل می‌دهد.

۴٫۲ حدیث ثقلین به‌مثابه قاعده تأویل: پیوند ناگسستنی کتاب و مفسر معصوم

منطق درونی هرمنوتیک ولایت و سازوکار جمع میان «قرآن» و «عترت» به‌عنوان مصادیق «حبل‌الله»، در استناد به حدیث متواتر و مشهور «ثقلین» به اوج خود می‌رسد. این حدیث، نه‌تنها به‌عنوان یک مؤید روایی، بلکه به‌مثابه یک «اصل هرمنوتیکی» و کلید فهم رابطه میان کتاب و سنت معصوم عمل می‌کند. مفسران شیعه با استقرار این حدیث در کانون تحلیل خود، نشان می‌دهند که تفسیر «حبل‌الله» به ولایت اهل بیت (ع)، در تعارض با تفسیر آن به قرآن نیست، بلکه مکمل و متمم ضروری آن است.

«حبل‌الله» است. براساس این هرمنوتیک، ریسمان الهی یک طناب تک‌رشته‌ای نیست که بتوان آن را به‌تنهایی در دست گرفت، بلکه یک ریسمان به‌هم‌تنیده و دو رشته‌ای از «کتاب ناطق» (اهل بیت) و «کتاب صامت» (قرآن) است. تمسک به قرآن بدون راهبری مفسران معصوم آن و یا پیروی از اهل بیت بدون استناد به قرآن، هر دو مصداق تفرقه و جدایی از حبل متین الهی تلقی می‌شود. این رویکرد، ضمن پذیرش محوریت قرآن، خطر تفسیر به رأی و انحرافات ناشی از فهم‌های شخصی را با استقرار یک مرجعیت تبیینی معصوم و منصوص در کنار آن، خنثی می‌سازد.

۵ تحلیل تطبیقی دو سنت: ریشه‌های تعارض ظاهرگرایی و تأویل‌گرایی

پس از کالبدشکافی مجزای سازوکارهای روش‌شناختی حاکم بر تفاسیر فریقین، اکنون می‌توان با قراردادن این دو هرمنوتیک در کنار یکدیگر، به تحلیلی تطبیقی و عمیق از ریشه‌های این افتراق دست یافت. این تحلیل نشان خواهد داد که تفاوت در تفسیر «حبل‌الله»، پدیده‌ای سطحی و محدود به یک اختلاف لغوی یا روایی نیست، بلکه معلول و محصول مستقیم دو جهان‌بینی کلامی کاملاً متمایز در باب ماهیت و استمرار مرجعیت دینی پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) است.

۵/۱ مبانی کلامی متعارض: ضرورت «امام ناطق» در برابر کفایت «میراث متنی»

ریشه‌ای‌ترین نقطه افتراق میان دو رویکرد، در پاسخ به این پرسش بنیادین نهفته است: پس از پیامبر (ص)، مرجعیت نهایی برای تبیین دین و حفظ امت از تفرقه و ضلالت چیست و در کجا تجلی می‌یابد؟ پاسخ متفاوت دو مکتب به این پرسش، به شکل‌گیری دو پارادایم «امامت‌محور» و «جماعت‌محور» منجر شده و به‌طور مستقیم، روش

مفسر برجسته، شیخ طبرسی در مجمع‌البیان، پس از ذکر اقوال مختلف در معنای «حبل‌الله» (از جمله قرآن، دین اسلام و اهل بیت)، دیدگاه جامعی را ارائه می‌دهد. او با نقل حدیث ثقلین از پیامبر اکرم (ص) که فرمودند: «ای مردم، من در میان شما دو ریسمان (حَبْلَین) باقی می‌گذارم که اگر به آن دو تمسک جوید، هرگز پس از من گمراه نخواهید شد؛ یکی از آن دو بزرگ‌تر از دیگری است: کتاب خدا که ریسمانی کشیده شده از آسمان به زمین است و عترتم، اهل بیت»، نتیجه می‌گیرد که بهترین و شایسته‌ترین تفسیر آن است که «حبل‌الله» را بر همه این معانی حمل کنیم و این حدیث، مؤید جمع میان کتاب و عترت به‌عنوان ریسمان واحد الهی است (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۲: ۸۰۵). کاربرد واژه «حبلین» (دو ریسمان) در این روایت، و سپس تأکید بر عدم جدایی آن دو («لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْخَوْضِ»)، این پیام را به روشنی منتقل می‌کند که اعتصام واقعی، در تمسک هم‌زمان به این دو ثقل گران‌بها محقق می‌شود.

این پیوند هرمنوتیکی در آثار مفسران متأخر نیز با وضوح بیشتری تبیین شده است. محمدجواد بلاغی در تفسیر آل‌الرحمن، حدیث ثقلین را به عنوان دلیل و شاهی مستقیم بر مدعای خود ذکر کرده و «کتاب‌الله و عترتی اهل بیتی» را مصادیق بارز همان «حبل‌الله» می‌داند که امت به تمسک به آن دو مأمور شده است (بلاغی، بی‌تا، ج ۱: ۳۲۲). در نگاهی عمیق‌تر، سید علی استرآبادی در تأویل‌الآیات، آیه را به شکلی تأویل می‌کند که این پیوند ناگسستنی را در ساختار خود آیه نشان دهد. او «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا» را به «تَمَسَّكُوا بِهِمَا جَمِيعًا» (به هر دوی آن‌ها [کتاب و عترت] تمسک جوید) تأویل کرده و نهی «وَلَا تَفَرَّقُوا» را به معنای «وَلَا تَتَفَرَّقُوا بَيْنَهُمَا» (میان آن دو جدایی می‌فکنید) تفسیر می‌کند (استرآبادی، ۱۴۰۹ق: ۱۲۲).

بنابراین، سازوکار تفسیری در اینجا، استفاده از یک نص قطعی‌الصدور نبوی (حدیث ثقلین) برای تبیین و تحدید دامنه معنایی یک مفهوم قرآنی

تفسیری و انتخاب مصداق را برای «حبل‌الله» تعیین کرده است.

رویکرد تفسیری شیعه، عمیقاً بر مبنای اصل کلامی «امامت» استوار است. در این دیدگاه، لطف و حکمت الهی اقتضا می‌کند که زمین هیچ‌گاه از «حجت» معصوم، عالم و منصوص خالی نماند. از این منظر، قرآن کریم به‌عنوان «کتاب صامت»، به‌تنهایی برای هدایت امت کافی نیست؛ زیرا متن صامت همواره در معرض تفاسیر گوناگون، تحریف معنوی و فهم‌های متضاد قرار دارد و خود می‌تواند به ابزاری برای تفرقه بدل شود. بنابراین، برای تحقق اعتصام واقعی و جلوگیری از پراکندگی، وجود یک «مفسر ناطق» و یک «امام مبین» که علم خود را مستقیماً از منبع وحی دریافت کرده باشد، امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. براساس این مبنای کلامی، «حبل‌الله» لزوماً باید یک حقیقت زنده، متشخص و معصوم باشد تا بتواند به معنای واقعی کلمه، ریسمان نجات و محور وحدت قرار گیرد. از این‌رو، سازوکار هرمنوتیکی شیعه به‌طور طبیعی به سمت روایاتی گرایش می‌یابد که این مصداق عینی را در وجود امیرالمؤمنین (ع) و اهل بیت (ع) معرفی می‌کنند (فرات کوفی، ۱۴۱۰ق: ۹۰؛ عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۱: ۱۹۴). تمسک به ولایت آنان، درواقع، تمسک به همان مرجعیت تبیینی و معصومانه‌ای است که ضامن فهم صحیح قرآن و مانع از افتادن در ورطه اختلافات است.

در مقابل، رویکرد تفسیری اهل سنت بر مبنای کلامی متفاوتی شکل گرفته است که می‌توان آن را «مرجعیت قرآن و سنت با محوریت فهم سلف و جماعت» نامید. در این پارادایم، با رحلت پیامبر (ص) به‌عنوان خاتم انبیاء، باب نصب حجت معصوم جدید بسته شده و مرجعیت دینی در دو منبع اصلی، یعنی «کتاب‌الله» و «سنت رسول‌الله»، تداوم می‌یابد. اما از آنجاکه فهم این دو منبع نیز می‌تواند محل اختلاف باشد، این مکتب، مرجعیت فهم را به «جماعت» و به‌طور خاص به «سلف صالح» (نسل صحابه و تابعین) واگذار می‌کند. فرض بر این است

که این نسل، به دلیل نزدیکی به عصر نزول و درک مستقیم از پیامبر (ص)، بهترین و معتبرترین فهم را از دین داشته و «اجماع» آنان یا عمل اکثریت آن‌ها، ملاک حق و معیار تشخیص صراط مستقیم است. براساس این مبنای «حبل‌الله» باید مفهومی فراگیر، عام و در دسترس همگان باشد که بتواند مبنای این وحدت جمعی قرار گیرد؛ لذا تفاسیری چون «قرآن» (به‌عنوان متن مشترک)، «دین اسلام» (به‌عنوان ایدئولوژی مشترک) و «جماعت» (به‌عنوان تجلی اجتماعی دین)، کاملاً با این ساختار کلامی سازگارند (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴: ۲۱؛ ماوردی، بی‌تا، ج ۱: ۴۱۳). در این نگاه، ریسمان الهی، یک میراث متنی و معرفتی است که توسط نسل اول به بهترین شکل فهمیده شده و وظیفه نسل‌های بعد، حفظ این میراث و حرکت در چارچوب فهم جماعت است.

بنابراین، نزاع تفسیری بر سر «حبل‌الله»، درواقع، تبلور نزاعی عمیق‌تر بر سر مدل مرجعیت دینی است: آیا ریسمان نجات، یک «شخص-حجت» معصوم و منصوص است (هرمنوتیک ولایت) یا یک «میراث-نهاد» متشکل از کتاب و سنت به فهم جماعت (هرمنوتیک جماعت)؟ انتخاب هریک از این دو مبنای کلامی، به‌طور مستقیم به ترجیح یک سازوکار تفسیری بر دیگری و درنهایت، به خوانشی متفاوت از آیه منجر می‌شود.

۵٫۲ دو روش‌شناسی متمایز: استناد به

«نص خاص» در برابر اتکا به «فهم

عام»

این افتراق بنیادین در مبانی کلامی، به‌طور مستقیم به شکل‌گیری دو سازوکار روش‌شناختی کاملاً متمایز در فرآیند تفسیر آیه منجر می‌شود. هریک از این دو مکتب، با اولویت بخشیدن به ابزارها و منابعی که با پیش‌فرض‌های کلامی‌اش سازگار است، مسیر خود را برای فهم «حبل‌الله» هموار می‌سازد.

رویکرد تفسیری اهل سنت، در کلیت خود، بر یک روش‌شناسی «ظاهرگرا» و «عمومی» استوار است. این روش، فهم آیه را از طریق ابزارهای

می‌دهد که تأویل، امری شخصی، مشخص و مبتنی بر نصب الهی است. پیوند دادن آیه با حدیث ثقلین نیز دقیقاً در همین راستا عمل می‌کند؛ این حدیث، خود یک قاعده تأویلی ارائه می‌دهد که براساس آن، قرآن (ثقل اکبر) باید همواره در پرتو هدایت عترت (ثقل اصغر) فهمیده شود تا از ضلالت مصون بماند (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۲: ۸۰۵).

در یک جمع‌بندی تطبیقی، می‌توان گفت که هرمنوتیک جماعت، با تکیه بر ظاهر لغت، روایات عام و اقوال سلف، به دنبال تثبیت یک «مرجعیت متنی-اجتماعی» است؛ درحالی‌که هرمنوتیک ولایت، با محوریت بخشیدن به تأویل و روایات خاص اهل بیت(ع)، یک «مرجعیت شخصی-الهی» را به‌عنوان تنها ریسمان استوار و عاصم از تفرقه معرفی می‌کند.

۶ نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف واکاوی ریشه‌های اختلاف در فهم آیه اعتصام (آل عمران، ۱۰۳)، در پی پاسخ به این پرسش بود که دو سنت تفسیری متعارض ظاهرگرا و تأویل‌گرا بر چه مبانی کلامی و سازوکارهای روش‌شناختی استوارند. تحلیل تطبیقی متون تفسیری نشان داد که این افتراق، فراتر از یک مناقشه در مصداقیابی، ریشه در دو پارادایم کلامی متمایز در باب الگوی مرجعیت دینی پس از پیامبر(ص) دارد که هریک، روش‌شناسی تفسیری خاص خود را ایجاب کرده است.

یافته‌های تحقیق نشان داد که سنت تفسیری اهل سنت، ذیل رویکردی «ظاهرگرا» قابل تحلیل است. این سنت، با تکیه بر مبنای کلامی «مرجعیت میراث متنی به فهم سلف صالح»، از سازوکارهای روش‌شناختی عام‌گرا بهره می‌برد. استناد به ظواهر لغوی، روایات نبوی با مضمون فراگیر (مانند تفسیر حبل‌الله به قرآن) و حجیت‌بخشی به قول صحابه (تفسیر به جماعت)، ابزارهای اصلی این رویکرد هستند که درنهایت، «حبل‌الله» را به مثابه یک مرجعیت غیرشخصی، متنی یا نهادینه تعریف می‌کنند.

معرفتی در دسترس همگان دنبال می‌کند. نخست، از طریق «تحلیل لغوی و استشهادات شعری»، معنای «حبل» را به «عهد» و «سبب» نزدیک می‌سازد که مفاهیمی عام هستند (شریف الرضی، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۱۲۴؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱). دوم، به «روایات عام نبوی» استناد می‌کند که در آن‌ها، «حبل‌الله» به مفاهیم فراگیری چون «قرآن» تفسیر شده است؛ روایاتی که دلالت آن‌ها برای عموم قابل فهم است (ماوردی، بی‌تا، ج ۱: ۴۱۳؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۸: ۳۱۱). سوم و مهم‌تر از همه، به «اقوال صحابه»، به‌ویژه شخصیت‌هایی چون ابن مسعود، به‌عنوان معتبرترین منبع برای فهم مقاصد شارع پس از پیامبر(ص) اعتبار می‌بخشد و از این طریق، «جماعت» را مصداق ریسمان الهی معرفی می‌کند (ابن عطیه، ۱۴۲۲ق، ج ۱: ۴۸۳). وجه مشترک تمامی این سازوکارها، تلاش برای یافتن یک مرجع وحدت‌بخش «عمومی»، «متنی» یا «نهادینه» است که نیازی به یک مرجعیت شخصی و منصوص پس از پیامبر(ص) نداشته باشد.

در نقطه مقابل، روش‌شناسی شیعه اساساً «تأویلی» و «خاص‌گرا» است. در این هرمنوتیک، ظاهر آیه تنها پوسته و سطح معناست و برای رسیدن به بطن و حقیقت آن، باید به سراغ «اهل تأویل» و «راسخان در علم» رفت که همان پیامبر(ص) و اهل بیت(ع) هستند. سازوکار اصلی در اینجا، نه استناد به روایات عام، بلکه محوریت بخشیدن به «روایات خاص و تبیین‌گر» صادر شده از معصوم است. این روایات، نقش کلیدهای هرمنوتیکی را ایفا می‌کنند که قفل معنای باطنی آیه را می‌گشایند. از این منظر، وقتی امام باقر(ع) یا امام صادق(ع) می‌فرمایند «نحن حبل‌الله» (فرات کوفی، ۱۴۱۰ق: ۹۰)، این یک تفسیر در عرض سایر تفاسیر نیست، بلکه «تأویل» آیه و پرده‌برداری از مصداق اتم و حقیقی آن است. به همین دلیل، داستان اعرابی و اشاره مستقیم پیامبر(ص) به شخص علی(ع) (حسکانی، ۱۴۱۱ق، ج ۱: ۱۶۸)، در این مکتب از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است؛ زیرا نشان

در نهایت، این پژوهش استنتاج می‌کند که تعارض در فهم آیه اعتصام، تبلور تقابل دو سنت روش‌شناختی است که خود محصول دو مدل متفاوت برای استمرار هدایت الهی هستند: مدلی مبتنی بر مرجعیت «میراث متنی-اجتماعی» که با روش ظاهرگرایی سازگار است و مدلی استوار بر مرجعیت «شخصی-الهی» که با روش تأویل‌گرایی محقق می‌شود. درک این ریشه‌های عمیق روش‌شناختی و کلامی، گامی ضروری برای فهم دقیق منطق درونی هریک از دو مکتب و زمینه‌ساز گفت-وگویی بنیادین‌تر در باب مؤلفه‌های وحدت اسلامی است.

در مقابل، سنت تفسیری شیعه برآمده از رویکردی «تأویل‌گرا» است که ریشه در اصل کلامی «امامت» و لزوم وجود حجت معصوم و ناطق برای تبیین دین دارد. این سنت، با این پیش‌فرض که متن صامت به‌تنهایی رافع اختلاف نیست، سازوکار «تأویل» را به‌عنوان روش اصلی خود برمی‌گزیند. در این چارچوب، استناد به «روایات خاص» اهل بیت(ع) نه یک ارجاع تفسیری، بلکه کلید ورود به بطن آیه تلقی می‌شود. این روش، ضرورتاً «حبل-الله» را به یک مرجعیت زنده، متشخص و منصوص، یعنی ولایت ائمه(ع)، تأویل می‌کند و حدیث ثقلین نیز به‌عنوان یک قاعده تأویلی، این پیوند ناگسستنی میان «متن مقدس» و «مفسر معصوم» را تثبیت می‌نماید.

منابع

- قرآن کریم
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). مفردات ألفاظ القرآن. تحقیق صفوان عدنان داودی. دمشق: دار القلم و بیروت: الدار الشامیة.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. بیروت: دار الکتاب العربی.
- سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر السمرقندی. بیروت: دار الفکر.
- شریف الرضی، محمد بن حسین. (۱۴۰۶ ق). تلخیص البیان فی مجازات القرآن. بیروت: دار الأضواء.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). التفسیر (تفسیر العیاشی). تهران: مكتبة العلمية الاسلامیة.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- فرات کوفی، فرات بن ابراهیم. (۱۴۱۰ ق). تفسیر فرات الکوفی. تهران: وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامی، مؤسسة الطبع والنشر.
- فضل الله، سید محمدحسین. (۱۴۱۹ ق). من وحی القرآن. بیروت: دار الملائک.
- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲ ق). المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز. بیروت: دار الکتاب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. (ط ۳). بیروت: دار صادر.
- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دار الکتاب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر. (۱۴۲۷ ق). نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور. بیروت: دار الکتاب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
- بلاغی، محمدجواد. (بی تا). آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن. قم: وجدانی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ق). أنوار التنزیل و أسرار التأویل. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله. (۱۴۱۱ ق). شواهد التنزیل لقواعد التفضیل. تهران: وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامی، مؤسسة الطبع والنشر.
- حسینی استرآبادی، علی بن حسین. (۱۴۰۹ ق). تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة. قم: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمیة بقم، مؤسسة النشر الإسلامی.
- حسینی استرآبادی، علی بن حسین. (۱۴۰۹ ق). تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۴۱۵ ق). تفسیر نور الثقلین. قم: اسماعیلیان.

قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۲۰۰۰ م). لطائف
الاشارات. قاهره: الهيئة المصرية العامة
للكتاب.

قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳ ش). تفسیر القمی. قم:
دار الکتاب.

ماوردی، علی بن محمد. (بی‌تا). النکت و العیون.
بیروت: دار الکتاب العلمیة، منشورات محمد
علی بیضون.

فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (بی‌تا). تنویر المقباس
من تفسیر ابن عباس. بیروت: دار الکتاب
العلمیة.

قاسمی، محمد جمال‌الدین. (۱۴۱۸ ق). تفسیر
القاسمی. بیروت: دار الکتاب العلمیة،
منشورات محمد علی بیضون.